

НАРОДНА АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ДІТЕЙ: СТАНОВЛЕННЯ, АНАЛІЗ

В.В.Куйбіда

(кандидат біологічних наук, доцент, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»)

В статье рассмотрены народные анатомические, морфологические, физиологические термины, которые целесообразно использовать в процессе естественнонаучной подготовки учителей.

The article deals with folk anatomical, morphological, physiological, terms. It is reasonable to use folk terms in human and animal anatomy and physiology. It is desirable to use folk terms in the process of practical training of teachers.

Кожна з існуючих сьогодні природничих наук має свою термінологію і поняття. Народні природничі назви є тим містком, що з'єднує не лише нормативну номенклатуру з її витокami, але й сучасних людей з їх предками та історією. У мові й у думці, вважає В.І. Вернадський, проступають перед нами ті нитки, які найміцніше пов'язують людину з її найвіддаленішими предками, історія об'єднується з біологічними науками.

У процесі реалізації програм підготовки вчителів природничих дисциплін студенти вивчають анатомію і фізіологію людини, вікову фізіологію та психологію тощо. Для цих дисциплін розроблена наукова термінологія. Задовго до її виникнення існувала народна анатоמו-фізіологічна, психологічна термінологія дітей. Створена народом термінологія є безцінним засобом формування любові до Батьківщини, поваги інших людей до культури кожного народу. Вдалі народні назви необхідно використовувати у фундаментальному циклі підготовки вчителів у психолого-педагогічному блоці, культурології та історії біології, психології, медицині.

Народна анатомія, фізіологія, психологія дитини, термінологічний апарат цих дисциплін самостійним напрямом пізнання або об'єктом комплексних наукових досліджень ще не були. Ця галузь входила до народної медицини, а її корені заховані в доісторичній древності й мотивовані інстинктами та потребами збереження життя тварин, самозбереження людей.

Для забезпечення ефективного народознавчого навчання вчителів їм необхідний мінімум знань з питань народної природничої термінології. Впровадження найбільш вдалих і зрозумілих народних анатоמו-фізіологічних термінів у навчальний процес стане можливим лише після ретельного збору первинного матеріалу, його аналізу та класифікації за розділами. Саме цю функцію покликана виконати ця стаття. Запропонована робота актуальна в царині історії науки і техніки. Вона може розглядатися як своєрідний тлумачний словник народної анатомії, фізіології і частина усної історії термінології.

Спеціальним дослідженням народної анатоמו-фізіологічної термінології дітей є стаття Євгена Грицака «Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві», яка побачила світ у 1995 році (1, 75-100). Окремі народні терміни щодо біології дитини зустрічаються переважно у складі медичної лексики. Це питання вивчали І. Верхратський, С. Верхратський, Н. Висоцький, В. Мілорадович та ін. (2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12). До того ж слід відзначити словники В. Даля, Б. Грінченка, Митрополита Іларіона, безцінний доробок Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні для термінологів різних галузей «Етимологічний словник української мови» та ін. (13; 14; 15; 16; 17).

Мета статті полягає у зборі та класифікації народних анатомічних, морфологічних та фізіологічних термінів на позначення будови, особливостей народження, вікової періодизації, поведінки, соціального статусу дітей тощо.

Народним термінам притаманна образність. Для традиційного підходу характерна думка про те, що науковому стилю виражальних засобів образність не властива і може виступати

тут лише як допоміжний засіб. У науковій мові визначальними є абстрактність, логічність, об'єктивність, узагальненість, які притаманні науковому мисленню. Наочно-образне мислення створює народні назви, образи і символи – конкретні і водночас багатозначні. З погляду легкості їх сприйняття і міцності засвоєння деякі образні народні природничі назви мають ввійти до наукового лексикону. Зокрема, народні назви: *гуляка* (1) – «однорічна рухлива дитина»; *дибака* (1) – «однорічна дитина, яка стає дибки»; *сміюн, сміюка* (1) – «дитина першого року життя, яка багато сміється»; *замурза, мазальниця* (1) – «брудна дитина»; *старун* (1) – «тиха й над вік розумна дитина, а ще й така, що виховується серед старших людей без товариства дітей», – можуть успішно використовуватися не лише в біології, але й у віковій психології чи педагогіці.

Досліджувані нами найменуванням властиве явище полісемії. Так, слово *блазень* (13) уживають на позначення «особи при дворі монарха або вельможного пана, що розважала господаря та його гостей різними витівками, жартами і т. ін.»; «комедійного персонажа у старовинних виставах»; «людини, яка на потіху іншим удає з себе дурника, штукаря»; «дурня, телепня»; «молокососа, малюка»; «неморальної людини»; «нерозбірливого жартуна»; «виродка»; «дурня»; «пустуна», «привида» тощо.

Народна дитяча термінологія не позбавлена немилозвучних назв: *вирід* (1) – «дитина-страховище, аномальна зі звірячими членами тіла (голова звіряча, космате тіло і т. д. і т. ін.)»; *покруч* (15) – «дитина, батьки якої належать до різних національностей; помісь двох видів, гібрид»; *скурвай* (15) – «син розпутної жінки».

Народну анатомо-фізіологічну лексику про дитину складають переважно синтетичні терміни чи однослови. Зрідка трапляються терміни-двослови, що відносяться до аналітичних одиниць. До аналітичних назв належать: *друга паша, друге літо* (1) – «дитина другого року життя»; *русалка іменна* (1) – «дитина, якій мати сама дає імення чи за життя чи після смерті»; *самосійна дитина* (1) – «нешлюбна дитина»; *сухинський син* (17), а до синтетичних – такі, як-от: *новоронок* (1) – «новонароджена дитина»; *ковзун* (14) – «дитина, що повзає»; *метунець* (1) – «чотирирічний хлопчик»; *заремба* (14) – «молода, фізично сильна людина» і багато інших.

Принципи номінації у досліджуваній народній лексиці детерміновані емпіричним рівнем анатомо-фізіологічних, медичних, психологічних та інших знань народу, його природничими та релігійно-містичними поглядами на будову, зовнішній вигляд, нормальні та порушені функції організму дитини. Вони ґрунтуються на біологічних, медичних, психічних особливостях дитини, специфіці її народження, розвитку, соціального оточення та існуючих уявленнях людей. Зібрані нами народні назви мотивовані розміром та кольором дитини: *бицман* (13) – «велика товста дитина»; *білашко* (13) – «білява дитина»; *коношок* (14) – «мала дитина»; *малюта* (15) – «карлик, малюк»; *опецьок, опецьок, опешок* (16) – «товста, крупна, незграбна дитина»; *повшонок, повшук* (16) – «маленький хлопчик»; *потирок* (16) – «карлик»; *пундик* (16) – «маленький товстий хлопчик чи дівчинка, карлик»; *пукуша* (1) – «груба, товста дитина»;

формою частин тіла дітей та їх особливостями: *балюля* (13) – «кирпата дитина»; *головань* (1) – «дитина з великою головою; слово лайливе, яке говорять батьки, як розсердяться на дитину»; *карануз* (14) – «пузань, капшук (про дитину)»; *мицьо* (3) – «щоката дитина»; *муцик* (1) – «дитина з повним, товстим обличчям, опецькувата»; *одміна* (1) – «дитина з великою головою, довгими руками й ногами, хвора на розм'якшення кісток»;

функціональними аспектами життєдіяльності дитини: *бігунець, джигун, джигунець* (1) – «дитина, яка багато бігає»; *живчик* (13) – «жвавий хлопчик»; *гуляка* (1) – «однорічна рухлива дитина»; *дибака* (1) – «однорічна дитина, яка стає дибки»; *повзунок, повзуха* (16) – «дитина, яка ще не вмє ходити, а повзає»; *сміюн, сміюка* (1) – «дитина першого року життя, яка багато сміється»; *шавкотун* (1) – «дитина, яка вчиться, починає говорити, говорить шепеляво»;

народною віковою періодизацією дітей: *запазушний* (1) – «грудна дитина»; *годовичок, гудун* (1) – «однорічна дитина»; *стригунець, стрижак* (1) – «дворічна дитина, яку вже стрижуть»; *пічкур* (1) – «трирічна дитина, яка «пічки копає»»; *гульвеса, четвертак* (1) –

«дитина на четвертому році життя»; *підпасич, підпасочок* (1) – «п'ятилітня дитина, причому «підпасок» вживають без огляду на стать, чи хлопець, чи дівчина: «хоч і не пасе буває ще, але вже кажуть: та в підпасичі годилося б»; *довеликий* (13), *підпарубок, підпарубчак, підпарубочий* (16) – «підліток»; *парбок, паробій, паробійка, паробіка, паробок, парубіка, парубічка, парубчина, парубчисько* (16) – «парубок»; *пуравець* (16) – «шмаркач; молода недосвідчена людина»; *драйка, дрімба* (14) – «здоровенна дівка»; *женило* (14) – «хлопець, якому час одружуватися»; *більшак* (13) – «старший віком»; *заремба* (14) – «молода, фізично сильна людина»;

особливостями народження дітей: *бастрик, бастрок, бастряк* (13) – «незаконнонароджена дитина; виродок»; *близець* (13) – «близнюк»; *мезинець, мизинець, мизинок, мизинча* (15) – «найменша дитина в сім'ї»; *недоносок, недоношениця* (16) – «передчасно народжена дитина»; *осьмак* (12) – «дитина (хлопчик), народжена у 8 місяців»; *пізняк, опізнилець* (16) – «відсталий; пізно народжений»; *семак, сьомачка* (12) – «дитина (хлопчик), народжена в 7 місяців»; *страча, страче, страчук* (17) – «достроково народжена дитина»;

часом народження дитини: *зимак* (1) – «дитина народжена зимою»; *знісок* (13) – «остання дитина у матері»; *марчук, мартовий, мартовик, марцьовий* (1) – «дитина, народжена в березні»; *осінчук* (1) – «дитина (хлопчик), народжений осінню»; *петрівченя* (1) – «дитина, народжена в Петрівку»;

поведінкою дитини: *базан* (13) – «крикун»; *блазень* (13) – «дитинча; пустун»; *жвинда, живинда* (14) – «лепетун, неугавна дитина»; *йойлик* (14) – «плаксі́й»; *кокот* (14) – «пустун, жвава дитина»; *мазунча* (15) – «пестунчик»; *нюня* (15) – «плакса»; *ньоркало* (16) – «дитина, яка постійно плаче, скаржиться, нарікає на все; скиглі́й»; *пискалка* (15) – «криклива дитина»; *тузило* (16) – «охочий до бійки»;

професією, родом занять, місцем служби батьків: *базаренко* (13) – «син базарного торговця»; *байбарча* (13) – «син байбара (кашовара)»; *бондарча* (13) – «дитина бондаря»; *дяченя* (13) – «дитина дяка»; *коваленя* (15) – «дитина коваля»; *купценко* (15) – «син купця»; *кухаренко* (15) – «син кухаря»; *лікаренко* (15) – «син лікаря»; *машталіренко* (15) – «син візника»; *мієнко* (15) – «син прачки»; *попаденко* (16) – «син попаді»;

соціальними статусом батьків: *байстряк, бастряк, байстер, бастир, бастря, банкарт, бенкарт, бэнкарт* (13), *копильчук, копиля, копиляк, копил, копел, копеля, копив, копиле, копилець, копилча, копиляк, копильчук* (14) – «дитина народжена жінкою поза сім'єю; нешлюбна дитина»; *безіменна зватина* (1) – «дитина прибрана, взята за рідну»; *дідичанка* (14) – «дочка поміщика»; *дядькович* (14) – «син дядька»; *найда, найдиш, найдух, підкидень, підкидьок, підметча* (1) – «дитина невідомих батьків, підкинена комусь»;

назвою етносу або національністю батьків: *бахорь* (13) – «єврейська дитина»; *бойчук* (13) – «малий бойко»; *литвиненко* (15) – «син білоруса»; *ляшеня* (15) – «дитина поляків»; *москаленя, москальчук, московценья* (15) – 1) «дитина-великорос»; 2) «син солдата»; *німча* (15) – «маленький німець»; *покруч* (15) – «дитина, батьки якої належать до різних національностей; помісь двох видів, гібрид»; *полісюк* (15) – «уродженець Полісся».

За відношенням батьків та близьких родичів до дітей у народі їх номінували: *байстрятник* (13) – «чоловік жінки, що має нешлюбну дитину»; *батьо, батусь, батюк* (13); *дєдя, дєдє* (14) – «батько»; *дитун* (15) – «батько багатьох дітей»; *дедовей* (14) – «дід»; *коваль* (15) – «назва батька новонародженого (на хрестинах)»; *леліка* (15) – «тітка»; *леля* (15) – «старша сестра»; *леля* (15) – «мати сім'ї, господиня дому»; *лельо, лелі, лелько, лельо, лелька* (15) – «батько»; *прапредок* (16) – «прабатько»; *тютчаній брат* (17) – «зведений брат».

Народні назви мають різний рівень умотивованості. За цією ознакою їх можна поділити на три групи: 1) правильно орієнтовані терміни; 2) неправильно орієнтовані терміни; 3) неорієнтовані народні назви. Група правильно орієнтованих термінів представлена назвами, у яких відбита суттєва ознака дитини. До таких назв належать: *головань* (1) – дитина з великою головою; слово лайливе, яке говорять батьки, як розсердяться на дитину; *годовичок, гудун* (1) – однорічна дитина; *сидун* (1) – дитина (хлопчик) першого року життя, яка вже

сидить; *замурза, мазальниця* (1) – брудна дитина; *несплячки* (15) – безсоння (у дітей). У групі неправильно орієнтованих термінів назви не відповідають зазначеним характерним ознакам, наприклад: *знісок* (14) – остання дитина у матері; *дідичанка* (14) – дочка поміщика; *дядькович* (14) – син дядька; *колибка* (14) – колиска. До неорієнтованих народних назв належать семантично непрозорі слова: *балюля* (13) – кирпата дитина; *мицьо* (5) – щоката дитина; *слигоза* (6) – дитина, яка не вміє ходити, а лише повзати.

Таким чином, у результаті дослідження ми дійшли певних висновків:

1) спеціальною працею, присвяченою вивченню народної анатомо-фізіологічної термінології дітей, є робота Євгена Грицака. Окремі народні терміни щодо біології дитини зустрічаються переважно у складі медичної лексики. Цю проблему досліджували І. Верхратський, С. Верхратський, Н. Висоцький, В. Мілорадович та ін. Значна кількість народних назв записана в етимологічних, етимолого-семантичних словниках;

2) під час пошукової роботи засобами анкетування та з літературних джерел нами зібрано 508 народних термінів. Із них такі, що позначають: анатомо-фізіологічні особливості дітей – 49; вікову періодизацію дітей – 110; народні назви дітей, зумовлені особливостями та часом їх народження – 46; народні назви дітей, пов'язані з поведінкою, їх характером та індивідуальністю – 60; народні назви дітей, мотивовані соціальним статусом їх батьків, обрядами та засобами виховання – 130; народні назви батьків, родичів та їх характеристика – 56; дитячі висловлювання – 57;

3) народні назви класифіковано у термінологічні групи. За змістом вони можуть бути використані на позначення різних аспектів біопсихології дітей, характеризують їх анатомо-фізіологічні особливості, вікову періодизацію, народні назви, що зумовлені особливостями та часом народження, поведінкою, характером та індивідуальністю, мотивовані соціальним статусом їх батьків, обрядами та засобами виховання, народні назви батьків, родичів та ін.;

4) народним термінам притаманні образність, багатозначність, багатоваріантність, багатопринципність, різна орієнтованість та інші ознаки;

5) для забезпечення ефективного природничого і психолого-педагогічного навчання майбутніх учителів біології, географії, початкової школи їм необхідний мінімум знань з питань народної природничої термінології.

1. Грицак Євген. Дитина в українських народних повір'ях і в народному лічництві // Неопалима купина. – 1995. – №3.– 4.
2. Верхратський І. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людьми // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1908. – Т.12.
3. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї и замітка о волоськімъ-павуку. – Львів, 1864. – Т.1.
4. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.; (членъ товариства „Просвіта”). – Львів, 1869. – Т.2.
5. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.; (членъ „Просвіти” и „Физиографичнєго товариства” въ Кракові). – Львів, 1869. – Т.3.
6. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.; (членъ „Просвіти” и „Физиографичнєго товариства” въ Кракові). – Львів, 1872. – Т.4.
7. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І. (членъ „Просвіти” и „Физиографичнєго товариства” въ Кракові). – Львів, 1872. – Т.5.
8. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї. – Львів, 1879. – Т.6.
9. Верхратський С. З нотаток сільського лікаря // Шлях до здоров'я. – 1926.
10. Верхратський С. Заметки участкового врача // Профилактическая медицина. – 1925. – №12.
11. Верхратський С. Народне акушерство на Україні / лікар С. Верхратський: (4.VII. 1928 (Нова-Прилука)).– Нова-Прилука, 1928.

12. Высоцкій Н.Θ. Очерки нашей народной медицины / Заслуж. орд. проф. Высоцкій Н.Θ.; (Печатано по постановленію Совѣта Московскаго археологическаго Института 21 декабря 1910 года. Директоръ Института Александръ Успенскій).– вып 1 съ рисунками. – М., 1911.
13. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / (ред-кол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін.). – К., 1982. – Т.1: А-Г / укл.– Р.В.Болдирев та ін.
14. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / (ред-кол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін.). – К., 1985. – Т.2: Д-Копці / (укл.: Р.В.Болдирев та ін.).
15. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / (ред-кол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін.). – К., 1989. – Т.3: Кора-М / (укл.: Р.В.Болдирев та ін.).
16. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / (ред-кол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін.). – К., 2003. – Т.4: Н-П / (укл.: Р.В.Болдирев та ін.; ред. тому: В.Т.Коломієць, В.Г.Скляренко).
17. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / (ред-кол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) та ін.).– К., 2006. – Т.5: Р-Т / (укл.: Р.В.Болдирев та ін.).